

⁷⁸ Рожков А. Указ. соч. – С.361.

⁷⁹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Кн.1. – Едмонтон, 1987. – С.99.

⁸⁰ Кирсанова Р. Указ. соч. – С.49.

In the article on the basis of a wide range of contemporary records and various documents the ways of constructions of proletarian identity by Ukrainian students are analyzed, as a social disguise was a necessary condition for getting education by the youth who did not have workers' and peasants' origin.

В.М.Андрєєв, Н.М.Чермошенцева*

САУЛ БОРОВИЙ: ЖИТТЯ ЗАРАДИ НАУКИ

Талановитий радянський історик Саул Якович Боровий (1903–1989 рр.) – автор близько 200 робіт з історії та історіографії українського єврейства, за-порозького козацтва, українсько-єврейських стосунків, економічної історії Росії та України, книгознавства і бібліотечної справи, архівістики, пушкіністики, краєзнавства тощо. Багато праць ученого досі не втратили свого наукового значення.

С.Боровий на історіографічному небосхилі ХХ ст. не був «зіркою першої величини». Його відносимо до істориків «другого плану», які у тіні корифеїв скромно та сумлінно працюють на благо науки, поклавши на її вівтар усе своє життя. Утім, обличчя науки визначається не лише її «першими», «знаковими», усім відомими постатями, які перебувають на вищих щаблях у персональній історіографічній ієрархії. Без істориків «другого плану», «зірок другої величини» неможливо досягнути та зрозуміти історіографічний процес у всій його багатимірності і складності¹.

У радянській історіографії дослідник став відомим завдяки своїм історико-економічним студіям. Його ім'я систематично зустрічається у таких академічних виданнях, як «Историография истории СССР»², «Очерки истории исторической науки в СССР»³ та ін., а монографія вченого «Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.)» розглядається як одна з фундаментальних у цій сфері, поряд із працями І.Гіндіна, П.Ляценка, А.Погребинського. На початку 1990-х рр. увагу науковців привернули роботи вченого з історії єврейського народу на території України. У 1991 р. Інститутом історії України НАНУ був опублікований нарис С.Борового, присвячений подіям голокосту в Одесі. У вступній статті до видання С.Кульчицький звернув увагу на цю значну та недосліджену складову наукової біографії історика. Згодом, окрім передмов до видань, почали з'являтися і студії, присвячені життю та творчості вченого. Однією із перших стала стаття Р.Ганеліна, С.Лебедева, Я.Лур'є, А.Тартаковського⁴. Великий внесок в актуалізацію та популяризацію наукової спадщини дослідника зробив його учень і товариш М.Соколянський⁵. Ширше єврейська тематика у творчості історика була розглянута у студіям В.Андрєєва⁶. Поступово ім'я дослідника повертається в академічну науку. Так, його прізвище внесене до Російської єврейської енциклопедії⁷ та бібліографічного довідника «Українські історики ХХ ст.»⁸. Останнім часом праці С.Борового все частіше використовуються сучасними істориками. Проте поки що не існує жодного комплексного

* Андрєєв Віталій Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету; Чермошенцева Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

дослідження, в якому було б здійснено ґрунтовний аналіз праць ученого, методологічних засад його творчості, реконструйовано біографію.

Формування особистості та професійне становлення

Саул Якович Боровий народився у заможній єврейській родині Одеси 12 листопада 1903 р. Його предки оселились у цьому місті ще на початку ХІХ ст. Мати – Єлизавета Давидівна – належала до так званих «бродських євреїв» (вихідців із міста Броди). Це була своєрідна вища каста, що виділялася серед інших, «звичайних», євреїв Одеси своїм високим матеріальним та культурним рівнем⁹. Вона була жінкою освіченою, вільно володіла німецькою та французькою мовами, захоплювалася театром та брала активну участь у громадському житті міста¹⁰. Батько – Яків Аронович – народився у Шклові (Литва). Коли йому виповнилося 14 років, родина перебралася у Ніжин, а потім в Одесу. Згодом він став одним із найуспішніших одеських маклерів, нагромадив чималий капітал і забезпечив безбідне існування своїй родині (три сини та дочка)¹¹. Яків Боровий був старшим сином у багатодітній родині і не зміг здобути «дипломної» освіти. Проте він активно займався самоосвітою, багато читав, підтримував знайомство з діячами єврейської культури, був членом єврейських культурних та просвітницьких організацій, а іноді виступав у ролі мецената¹².

Діти родини Борових мали можливість здобути добру освіту, вивчати мови, спілкуватися із представниками інтелектуальної еліти Одеси. Це був своєрідний стиль життя сім'ї, через який відбувалася постійна трансляція культурно-генетичного коду, закладеного в родині ще прадідом-рабином. У родинному колі завжди обговорювалися проблеми єврейського життя. Активна громадська позиція батьків, участь у культурному житті Одеси накладали свій відбиток на виховання дітей та формування їх особистості. Так, старший брат С.Борового – Давид, емігрував на початку 1920-х рр. у Палестину і згодом, уже в Ізраїлі, став державним діячем¹³. А Саул Якович, навпаки, ніколи не був «активістом». Можливо це пов'язано з тим, що разом зі своєю сестрою-близнючкою Мірою він був наймолодшим у сім'ї і їх не обтяжували обов'язками та великими планами на майбутнє, надаючи можливість для саморозвитку.

Характерною рисою життя родини Борових була щира гостинність. Не тільки на свята, а й у п'ятницю та суботу їхній дім відвідували представники єврейської культурної еліти. Так, близьким знайомим батька був визначний представник єврейської суспільно-політичної думки того часу Агад-Гаам (псевдонім Ушера Гірша Гінцберга). Улітку 1917 р. на дачі у Борових бував засновник нової єврейської літератури на їдиш М.Мойхер-Сфорім, який провів чимало годин у бесідах із батьком, братом та молодим Саулом. Частими гостями були поет Ш.Черніховський, прозаїк, редактор літературно-критичних журналів Я.Фіхман, літературознавець та історик І.Клаузнер. Близьким другом Якова Борового був видатний письменник-гебраїст Г.-Н.Бялик¹⁴. Саме середовище визначило коло інтересів майбутнього вченого. Імовірно саме тоді у нього зародилася зацікавленість єврейською тематикою і протягом всього наступного життя національне коріння завжди давало про себе знати, у тому числі і в історичних студіюваннях.

Гарна домашня освіта й сімейна атмосфера зумовили активний полілінгвізм С.Борового, який знав їдиш, іврит, російську, українську, польську, німецьку, англійську, французьку мови, а також латину¹⁵. У першу чергу це було пов'язане з сімейною традицією. Приділяючи велику увагу вивченню їдиш та єврейської культурної традиції, батьки не закривали дітям доступ і до іншомовних культур. Яків Боровий був переконаний, що опанування сином російської мови є обов'язковою умовою гідного існування в оточуючому світі. Так, середній брат

С.Борового – Леонід (Лев), став відомим московським філологом, перекладачем із західних мов.

Першою книжкою, яку прочитав у дитинстві С.Боровий, був старий французький дитячий журнал, а першою публікацією став російський переклад з івриту статті Давідсона «Асиміляція», яку було надруковано в одеському журналі «Єврейська думка»¹⁶. Перші уроки Тори і давньоєврейської мови юному Саулові дав секретар батька, а у 1913 р. разом із братом Леонідом його віддали до комерційного училища Гохмана¹⁷. Це був середній навчальний заклад, де здобували освіту тільки євреї. Одночасно С.Боровий захопився спортом (веслування), приділяючи йому чимало уваги і часу¹⁸.

Навчання в училищі перервали події 1917 р. Період між Лютневою революцією та остаточною перемогою радянської влади в Одесі відбився у пам'яті С.Борового як безперервна низка подій, мітингів і маніфестацій. Він часто був на подібних зібраннях, бачив та чув практично всіх політичних діячів, що відвідували у ті часи Одесу. Це була атмосфера живої історії – революція, громадянська війна, постійні зміни влади¹⁹. Саме тоді й проявився його історичний хист. Виступаючи в ролі спостерігача, він почав збирати революційні листівки, створивши чималу колекцію. У подальшому вона стане основою ґрунтовного наукового дослідження молодого історика²⁰. Фактично, це була перша спроба вивчення та впорядкування подібного виду джерел у вітчизняній історіографії²¹.

Попри бурхливі історичні події, С.Боровий і далі займався самоосвітою. Так, за підручником для екстернів юнак вивчив латину та в оригіналі читав Юлія Цезаря. Одночасно він удосконалював німецьку і також в оригіналі читав Г.Гайне й Й.Гете. Але найбільшу увагу Саул приділяв студюванню івриту і прискіпливо вивчав Старий Заповіт²².

1920 р. С.Боровий вступив на юридичний факультет Одеського інституту гуманітарно-суспільних наук, який у 1921 р. був реорганізований в інститут народного господарства. Навчання у цьому вузі мало цікавило майбутнього науковця. Першим і головним у його житті став світ архівів та документів. Проте у 1924 р. він закінчив освіту та захистив дипломний проект на тему «Общее учение о регрессе в гражданском праве»²³.

Розпочався новий важливий етап у житті С.Борового – свою діяльність він пов'язав з архівно-бібліотечною справою. Уже у 1919 р. дослідник-початківець безкоштовно працював у невеличкій бібліотеці при Спільці «агентів-євреїв». Він навіть написав невеличку статтю «Заметки еврейского библиотекаря», яка так і не була надрукована²⁴.

Подальше формування особистості та визначення сфери наукових зацікавлень проходило під впливом талановитих людей, яких Саул Якович зустрів на своєму життєвому шляху. Одним із них був Ю.Оксман, визначний літературознавець, фахівець із класичної російської літератури, відомий пушкініст. Крім того, з його ім'ям пов'язана перебудова архівної справи в Одесі. Юліан Григорович був ректором Одеського археологічного інституту (1921–1923 рр.). На той час досить розповсюдженою серед студентів практикою було навчання у декількох вузах одночасно. Так і С.Боровий, здобуваючи вищу освіту в інституті народного господарства, одночасно відвідував заняття і в археологічному інституті. Слухачами цього закладу були відомі у майбутньому вчені: літературознавці М.П.Алексєєв та С.М.Брейтбург, історики І.М.Троцький, Є.В.Сказін, Н.Л.Рубінштейн та ін.

Саме Ю.Оксман залучив С.Борового до праці в Одеському історичному архіві, при якому було створено спеціальну комісію з концентрації та вивчення історико-революційних матеріалів. Сюди і прийняли молодого дослідника – 1 лютого 1921 р. його було зараховано на посаду члена-кореспондента комісії²⁵. Співробітники комісії проводили роботу щодо збирання та опису листівок, пла-

катів, газет 1917–1921 рр. Будь-яких інструкцій та правил із цього приводу не існувало і новому співробітникові довелося самостійно розробляти основні прийоми опрацювання даного виду історичних джерел.

Становлення історика-фахівця (1920–1930 рр.)

Служба в архіві та комісії відкрила великі можливості для науково-дослідної роботи, адже тут зберігалися практично недосліджені матеріали з історії Південної України, були представлені фонди міської думи, університету і навіть жандармерії. Найцікавішим був архів Запорозької Січі, який відкрив відомий дослідник історії козацтва А.Скальковський. За два місяці до своєї смерті (1898 р.) він передав цей фонд до архіву Новоросійського генерал-губернаторства, де той і залишався майже недоступним для вивчення²⁶.

Деякий час заступником голови губернського архіву був відомий український історик М.Слабченко. І хоч С.Боровий не є його учнем, вони часто зустрічалися в архівах та бібліотеках. Бував Саул Якович і у нього вдома. М.Слабченко ставився до молодого науковця із симпатією й коли вийшла його перша книга, дав їй позитивну характеристику²⁷.

Під час роботи в архіві сформувалися перші наукові зацікавлення історика. Поступово С.Боровий зосередив свою увагу на історії єврейського народу на Півдні України. На основі знайдених джерел він написав і видав цілу низку історичних та історико-літературних праць.

На початку 1922 р. Саул Якович залишив архів. Діяльність комісії не була регламентована, адже в умовах тодішньої метушні її просто забули зареєструвати. Ученому перестали виплачувати заробітну платню і він був змушений звільнитись. Через рік С.Боровий улаштувався на службу в Єврейську академічну бібліотеку ім. Менделєєва Мойхер-Сфоріма, де обіймав посади старшого бібліотекаря (1922–1923 рр.), завідувача науковим відділом (1924–1926 рр.) і певний час виконував обов'язки завідувача бібліотеки²⁸.

«Перебудова» історичної науки у 1920-х – на початку 1930-х рр. значно погіршила умови її розвитку: історію замінили суспільствознавством, нехтувалися академічні традиції, припинилася підготовка професійних істориків, зменшилися масштаби студювань у галузі вітчизняної та всесвітньої історії. До того ж, наукові дослідження гальмувались історичною концепцією М.Покровського, який, абсолютизуючи роль класової боротьби в історичному процесі, уважав за потрібне відмовитися від вивчення стародавньої історії, дореволюційного минулого, дослідження культури народів СРСР тощо²⁹.

Попри такі зміни пріоритетів в історіографії, С.Боровий продовжував працювати над єврейською тематикою. Фонди академічної бібліотеки містили багато цінних книг, це було друге за значенням (після лєнінградського) єврейське книгосховище. Тут зберігалися пам'ятки релігійної літератури, юдаїка європейськими мовами, література на івриті та їдиш тощо. До фондів бібліотеки було передано цінні приватні зібрання, у тому числі перше видання хроніки Натана Ганновера про події Української національної революції середини XVII ст. («Богдан Хмельницький. Летопись еврея-современника о событиях 1648–1653 гг. в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности»)³⁰, початковий переклад якого зробив С.Боровий. Отже, у бібліотеці тривало професійне зростання та формування наукових зацікавлень ученого.

Перші публікації С.Борового з юдаїки були пов'язані із дослідженням історії книгознавства в Україні. У 1924 р. відзначалося 350-річчя книгодрукування в Україні. Цій події Український науковий інститут книгознавства (УНІК, Київ) присвятив спеціальну працю, але їй бракувало висвітлення питань про єврейські друкарні другої половини XVIII – початку XIX ст. С.Боровий

підготував таку статтю і тоді у нього зав'язалися добрі стосунки з директором інституту Ю.Меженком, який одночасно був редактором журналу «Бібліологічні вісті». Почалося плідне співробітництво молодого історика з часописом, яке тривало до 1931 р., коли видавництво було закрито. Саме тут вийшла його стаття «Нариси з історії єврейської книги на Україні». Праця присвячувалася історії єврейської друкарської справи та розвитку хасидської літератури в Україні. Дослідженню молодого науковця дали позитивні оцінки такі відомі вчені, як Ш.Дубнов та М.Балабан³¹. Крім того, С.Боровий співпрацював з єврейським відділом Інституту білоруської культури (Мінськ), Єврейською історичною комісією при «Євсекторі» (Одеса), Одеською комісією краєзнавства та Всеукраїнською асоціацією сходознавства (Київ). На засіданнях цих товариств він неодноразово виголошував наукові доповіді³².

Така активна діяльність молодого дослідника привернула увагу наукового співтовариства. У грудні 1925 р., за протекцією директора бібліотеки, С.Борового запросили на засідання спілки розповсюдження просвітництва між євреями в Росії, яке проходило у Ленінграді. Очолював цю спілку С.Гінзбург – автор багатьох праць з єврейської історії. Там молодий історик познайомився з багатьма визначними науковцями – математиком Я.Перельманом, відомим єгиптологом та гебраїстом Ф.Каменецьким, дослідником єврейської історії та етнографії Д.Маггідом. Тоді ж зав'язалася і довголітня дружба з психологом Л.Ланденсман (згодом Лілія Яківна стане доцентом кафедри психології Одеського державного університету³³). Поїздка до Ленінграда мала й наукові наслідки. Так, у 1926 р. в ленінградському збірнику «Еврейская мысль» було опубліковано одразу три статті вченого³⁴, присвячені різним проблемам єврейської історії, які демонстрували широту наукових зацікавлень та ерудицію молодого автора.

Утім незабаром С.Боровий був змушений залишити роботу в Єврейській академічній бібліотеці. Справа була в тому, що навколо бібліотеки склався невеличкий гурток, до якого входили люди, що цікавилися єврейською історією (близько десяти осіб). На засіданнях гуртка С.Боровий часто виступав із доповідями. Проте, незважаючи на відвертість та ентузіазм молодого вченого, його звинуватили в узурпації єврейської теми й «уславленні єврейської буржуазії». «Сигнали» гуртківців були помічені і науковця звільнили – поки що «за власним бажанням»³⁵.

У 1926 р. С.Боровий був прийнятий на роботу в Одеську центральну наукову бібліотеку на посаду асистента. Того ж року при бібліотеці відкрилася аспірантура з бібліотекознавства, керував якою директор закладу – С.Рубінштейн (згодом член-кореспондент АН СРСР, академік Академії педагогічних наук СРСР). Саме він запропонував молодій людині вступити до аспірантури. Отже, у 1926–1929 рр. аспірант С.Боровий активно займався розробкою книгознавчої та бібліографічної тематики, багато працював у бібліотеках та архівах Одеси, Києва, Москви, Ленінграда. За період навчання вийшла серія його статей з історії книги, бібліографії та бібліотечної справи³⁶. Успішно закінчивши аспірантуру, С.Боровий став єдиним в Україні на той час, хто мав науковий ступінь у галузі бібліотечної справи. Його дисертаційна робота «Наукова бібліотека в сучасних умовах» була видана окремою книгою³⁷.

Утім найбільш важливою подією у житті вченого другої половини 1920-х рр. можна вважати вихід у світ однієї з найкращих його монографій – «Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – быт. По архивным материалам»³⁸. Ще в 1920 р., під час роботи в архіві, С.Боровий виявив комплекс архівних справ, що стосувалися історії єврейських землеробських колоній ХІХ ст., відтак молодий науковець розпочав дослідження процесу єврейської землеробської колонізації Південної України. Були і зовнішні обставини пробудження інтересу до колонізаційної тематики. Так, після громадянсь-

кої війни гостро постало питання працевлаштування єврейських народних мас. Соціально-економічні умови, що були створені більшовицькою революцією, залишили єврейське містечко без засобів до існування. Радянська влада намагалася вирішити це питання, залучивши євреїв до землеробства. Для розробки цієї проблеми були створені єврейські громадські організації, на чолі яких стояли партійні діячі. Одним із таких партійців був С.Шапіро. Саме він запропонував молодому досліднику написати працю з історії єврейських землеробських колоній у дореволюційній Росії та субсидував видання книги³⁹.

Цінність і значення студії С.Борового полягає в тому, що він уміло використав ще не опубліковані архівні дані. Велика кількість нових, вдало підібраних та професійно оброблених архівних джерел надала можливість автору намалювати яскраву, живу та повчальну картину історії єврейських колоній Півдня України на початковому, найбільш драматичному етапі їх існування.

До праці С.Борового виявив інтерес відомий російський книговидавець М.Сабашников⁴⁰. За рекомендацією історика С.Бахрушина, спеціаліста з колонізації Сибіру, роботу було видано у 1927 р. (на титульному аркуші зазначено 1928 р.). Монографію прихильно зустріла критика і вона швидко ввійшла у науковий обіг. Проте праця отримала більше відгуків за кордоном (США, Польща, Палестина та ін.), ніж у СРСР. Одним із західних дослідників, що дав високу оцінку роботі, був польсько-єврейський історик Е.Рінгенблум, а С.Дубнов (відомий фахівець з історії єврейства) у приватному листі до С.Борового писав, що сам факт появи монографії на єврейську історичну тематику у багатьох викликає надії на подальше наукове студювання єврейської історії у СРСР⁴¹.

Наукова діяльність ученого у 1930–1940-х рр.

Після виходу праці з історії єврейської землеробської колонізації тема історії євреїв в Україні XVI–XIX ст. стає центральною у наукових дослідженнях С.Борового. До розробки цієї проблеми його спонукала ціла низка обставин, у тому числі недослідженість в історичній науці єврейської проблематики загалом та ролі євреїв в історії України, проблем єврейсько-українських взаємин зокрема. Знання мов (іврит, ідиш) дозволяло С.Боровому звернутися до джерел з історії України, які були фактично недоступні для більшості українських і російських істориків. До вивчення історії євреїв в Україні молодого вченого захолював і М.Слабченко, який часто наголошував, що чекає від нього досліджень у цьому напрямку⁴². Крім того, спонукало до подальших студій і те, що історик був інтегрованим у наукове співтовариство дослідників цієї проблематики. Він особисто був знайомий із такими вченими, як Ю.Гессен, С.Гінзбург, С.Цинберг, І.Галант, І.Кудрявцев, В.Рибінський, Т.Гейлікман та ін.

Були обставини, що прискорили початок нових досліджень С.Борового. Так, одного разу до рук історика потрапив план видавництва «Академія», в якому передбачалася публікація творів єврейської літератури, серед них і хронік XVII ст. (події часів Української національної революції середини XVII ст.). Саул Якович переклав хроніку Натана Ганновера та інші пам'ятки цього жанру. Але планам С.Борового не судилося здійснитися – видавництво було закрито. У 1936 р. історик спробував видати цю працю під назвою «Классовая борьба на Украине XVII в. Еврейские хроники. Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового», але 1937 р. змінилася ситуація – на чолі видавництва, в якому планувалося надрукувати дослідження, на короткий час став відомий комуніст Б.Кун. Тираж було знищено, а в автора нещасливої книги зберігся лише другий примірник верстки, який він ретельно зберігав і давав читати тільки найближчим друзям та учням, вважаючи, що вона ніколи не побачить світ⁴³. Проведена робота мала свої наслідки. Пізніше це дослідження буде покладене в основу ве-

ликої статті «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины»⁴⁴. В історіографії Української національної революції середини XVII ст. це було новаторським явищем, дослідження присвячувалося вивченню єврейських джерел і стало першою спробою їх наукового видання.

Ще одним поштовхом до студіювання українсько-єврейської тематики став такий випадок. Якось в Одесі С.Боровий зустрівся з істориком-архівістом, дослідником історії запорозького козацтва О.Рябініним-Скляревським, який на той час працював з архівом Коша Нової Запорозької Січі. Під час роботи О.Рябінін-Скляревський виявив документи, написані єврейською мовою і запропонував С.Боровому зробити їх переклад. Не гаючи часу, учений приступив до роботи й одразу ж з'явилися перші запитання та відкриття. Серед матеріалів, присвячених зв'язкам січової адміністрації з єврейськими купцями з Умані, був документ, написаний єврейською. Проте при прочитанні цього невеликого тексту дослідник зіткнувся з труднощами – з'ясувалося, що його було написано українською, але транскрибовано єврейськими літерами⁴⁵. Не стільки розшифрований документ, скільки матеріали, з якими він був пов'язаний, виявили цікаву для єврейського історика проблему й С.Боровий вирішив безпосередньо зайнятися темою «Євреї та Запорозька Січ».

Результати своїх студіювань історик оприлюднив у 1934 р. у статті «Євреї в Запорозькій Сечи». Дана тема та ціла низка питань навколо неї раніше не були предметом спеціальних досліджень. С.Боровий, спираючись на широку джерельну базу (офіційні акти, рабинські респонси, хроніки, архівні матеріали, у тому числі і нові документи з історії Запорозжя), нетрадиційно поглянувши в відносини між польсько-українським єврейством та українськими козаками. Проаналізувавши відносини запорожців та євреїв у певних історичних умовах, автор заперечив традиційне твердження про перших як «довічних» і «принципових» ворогів других.

Утім, доля цієї праці склалася непросто. Набирала обертів хвиля репресій 1930-х рр., і перший випуск «Історичного збірника»⁴⁶, який містив статті авторів – «ворогів народу», був вилучений із багатьох бібліотек. Працю помітили і на неї вийшло кілька позитивних рецензій, але широковідомою вона стане лише через 15 років, коли цей матеріал буде використано у дослідженнях О.Дружиніної⁴⁷.

У 1934 р. в особистому житті С.Борового відбулась важлива подія – він одружився. Його першою дружиною стала Емілія Ізраїлівна Аксенфельд, яка працювала вчителькою у середній школі. Із нею він проживе 35 років.

Учений продовжував працювати у бібліотеці. Але багато хто з його друзів вважав, що такому перспективному досліднику треба переходити на роботу у вищу школу. На той час він уже мав досвід у цій справі, адже раніше давав приватні уроки з різних гуманітарних дисциплін⁴⁸, а починаючи з 1929 р. викладав на заочному відділенні бібліотечного інституту (короткі курси з історії книги та бібліотечної справи). У 1933 р. професор О.Вайнштейн, друг С.Борового, умовив його прочитати курс лекцій із нової історії на історичному факультеті Одеського педагогічного інституту. Але закріпитися тут вченому не вдалося⁴⁹.

6 жовтня 1934 р. С.Боровий був зарахований на посаду професора кафедри політичної економії Одеського кредитно-економічного інституту, де викладав курс «Історія народного господарства». Згодом педагогічна діяльність зайняла помітне місце у житті та творчості вченого. Але особливого хисту та визначних педагогічних здібностей С.Боровий не мав і сам це чудово розумів, оцінюючи свою лекторську майстерність доволі критично⁵⁰. Це ж підтверджують і його знайомі. Крім того, студентам він здавався людиною замкненою, зануреною у власні думки, завжди зосередженою на чомусь своєму⁵¹. Не викликав він особ-

ливої приязні й у деякого зі свого нового оточення, адже був розумнішим за багатьох деканів, чиновників та партійних функціонерів. У спілкуванні з ними науковець докладав чимало зусиль для того, щоб приховати свою очевидну інтелектуальну перевагу⁵².

Тим часом ідеологічна ситуація у науці загострювалася. Боротьба між «буржуазною» та «марксистською» історіографіями закінчилась перемогою останньої. А вже після того, як вийшов друком «Краткий курс истории ВКП(б)», фактично відбулася канонізація марксистсько-ленінської методології. Із цього часу історична наука підлягала жорсткому ідеологічному контролю. Почалися масові репресії. Важко стало працювати й у бібліотеці – проводилися «чистки» каталогів, підлягали репресіям директори та співробітники, на їх місце приходили нові, «ідеологічно витримані». За С.Боровим закріпили двох аспіранток, а оскільки їх керівник був людиною некомунікабельною, жінки вирішили, що професор приховує свої знання і відразу доповіли «куди треба». У результаті у 1938 р. учений був змушений звільнитися⁵³. В інституті С.Боровий також був під пильним наглядом.

Із початку 1930-х рр. історія євреїв в Росії та Україні як предмет дослідження поступово табується. Єдину установу, в якій науковці спеціально займалися єврейською історією – Гебраїстичну історико-археографічну комісію – спочатку було реорганізовано в інститут єврейської пролетарської культури, а згодом зовсім ліквідовано⁵⁴. Багатьох дослідників, які працювали у цій галузі, було репресовано. Так, в Одесі заарештували історика Є.Загорівського, з яким спілкувався С.Боровий. Закриття багатьох видавництв унеможливило публікацію робіт на єврейську тематику, а вчений практично нічого не писав «у стил». Утім, він продовжував плідно працювати, прагнучи професійного зростання і вдосконалення.

1938 р. рішенням ВАК С.Боровому було присвоєно науковий ступінь кандидата історичних та економічних наук без захисту дисертації (за сукупністю робіт). Він став одним із перших кандидатів історичних наук в Одесі⁵⁵. Незабаром у справу втрутився «його величність» випадок. С.Борового, як спеціаліста з питань економічної історії, викликали у Москву для обговорення нового видання праці П.Ляценка «История народного хозяйства СССР». Обговорення не відбулося, але історик використав поїздку з користю. Він, захопивши рукописи своїх робіт про євреїв у Запорозькій Січі, єврейське населення України за часів повстання Б.Хмельницького та євреїв Лівобережної України у XVI–XVIII ст., з'явився в Інституті історії Академії наук СРСР. Тут С.Боровий зустрівся з академіками Б.Грековим та В.Пічетою, які хоч і не були спеціалістами з історії євреїв, але зрозуміли, що автор цих досліджень – серйозний науковець.

За порадою В.Пічети, історик, щоб надати своїй роботі вигляду дисертації, написав вступ історіографічного характеру, в якому пов'язав окремі статті в єдине ціле. Отже, за три тижні докторська була готова, щоправда, цьому передували десять років скрупульозної, сумлінної праці⁵⁶. Дисертаційна робота С.Борового «Очерки по истории евреев на Украине в XVII–XVIII вв.» складалася з трьох основних частин – «Евреи в Запорожской Сечи», «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины» та «Евреи в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв.»⁵⁷. Таким чином, в основу двох перших розділів було покладено попередні дослідження, які були вже опубліковані у вигляді великих та ґрунтовних статей.

С.Боровий на основі широкого кола маловідомих джерел заперечив традиційні погляди на запорожців як затятих винищувачів євреїв. Одночасно він подав соціальну структуру єврейського населення XVI–XVII ст., підкресливши його неоднорідність. Крім того, автор навів чимало прикладів мирного єврейсь-

ко-українського співіснування та наявності у козацькому середовищі єврейських вихідців⁵⁸.

У другому розділі дисертації С.Боровий розглянув долю єврейського населення України за часів національної революції середини XVII ст. Ця тема сприймалася неоднозначно в єврейській, російській, польській та українській історіографіях. На думку дослідника, історична наука ще не дала правдивої оцінки долі і місця євреїв у подіях середини XVII ст. в Україні. Так, він уважав хибною поширену на той час в єврейській історіографії концепцію «між молотом і ковадлом», доводячи, що євреї не були лише жертвами, які волею історичного випадку потрапили «під ножі вбивць». На думку вченого, тогочасна дійсність була складнішою, і євреї виступили не тільки пасивними жертвами, а й воюючою стороною. Розстановка сил приводила основну частину єврейського населення на польський бік. Проте С.Боровому вдалося знайти у джерелах випадки переходу євреїв у табір Б.Хмельницького⁵⁹.

Історик зміг значно розширити джерельну базу своїх досліджень і подати власне бачення ролі єврейського населення в Українській національній революції середини XVII ст. Учений став не просто першим дослідником у цій галузі, а й зробив вагомий внесок у розробку складної наукової проблеми. Висновки про активну участь євреїв у збройній боротьбі різко суперечили традиційним уявленням про єврея тих часів. У зв'язку з цим другий розділ роботи був найбільш проблемним, складним та вразливим. Саме навколо нього точилися всі «баталії», пов'язані із захистом дисертації.

Третій розділ – «Євреї в Левобережній Україні в XVII–XVIII вв.» – залишився неопублікованим. Сам автор про це не шкодував, вважаючи, що там не було особливо цікавих даних⁶⁰. Першим опонентом на захисті виступив академік В.Пічета. Другим був професор О.Савич, який трохи володів давньоєврейською мовою. Третім став Т.Гейлікман – відомий знавець історії єврейства⁶¹.

Під час підготовки до захисту проти вченого було організовано цілу «кампанію». Тема дисертації на той час багатьма вважалася «анахронічною та не-своєчасною». В «органи» на С.Борового посипалися доноси. Головним активістом став З.Грінберг – науковий співробітник інституту літератури та комуніст із дореволюційним стажем⁶².

Захист дисертації відзначався запеклими дискусіями та суперечками. Результат голосування був позитивним – 10 «за», 2 «утрималися». Спогади про захист докторської дисертації навіть десятки років потому викликала у Саула Яковича відчуття душевної травми, а сам цей день він уважав одним із найскладніших у своєму довгому житті⁶³. Незабаром ВАК рішенням від 26 жовтня 1940 р. затвердила С.Борового у науковому ступені доктора історичних наук⁶⁴. У той же час істориком було присвоєне наукове звання професора по кафедрі політичної економії.

У 1930-х рр. С.Боровий часто звертався і до питань історії єврейської культури та літератури епохи Гаскалі (єврейське просвітництво). В останній передвоєнний рік він, як співредактор, брав участь у підготовці запланованого Московським інститутом єврейської культури чотиритомного видання творів єврейського письменника-просвітника І.Аксенфельда. Проте незабаром інститут було закрито, а рукопис зник. Учений зміг надрукувати лише статтю на їдиш «Досвід біографії Аксенфельда» (збірник «Менделе та його час»). Тоді ж С.Боровий готував до публікації у видавництві «Емес» том листів Менделе Мойхер-Сфоріма, але війна завадила науковій роботі вченого, а по її закінченні рукопис знайти не вдалося⁶⁵.

Отже, 1930-ті рр. були дуже вдалимими і результативними для С.Борового не тільки як науковця, а й людини. Він плідно працював, але в його життя, як і у долі мільйонів радянських людей, втрутилася війна.

**Воєнні та післявоєнні роки: зміна акцентів у науковій діяльності
(1941–1959 рр.)**

Звістка про початок радянсько-німецької війни заскочила професора, коли він добирався на роботу в інститут. Як остаточно стало зрозуміло, що захоплення Одеси неминуче, було прийняте рішення евакуюватися. За розпорядженням відповідних інстанцій із міста вивозили провідних вчених, до яких був зарахований і С.Боровий (до того ж, на евакуації наполягала його дружина). Залишитися у місті дорівнювало смерті. Багато друзів та знайомих історика загинули у гетто.

24 липня 1941 р. на пароплаві спеціального призначення «Ворошилов» Саул Якович разом із дружиною залишив місто. Родина дісталася Новоросійська, а далі були Краснодар і Самарканд. В Узбекистані вчений продовжив наукову та педагогічну діяльність, викладаючи у місцевому інституті народного господарства, в евакуйованих сюди із Москви та Ленінграда планових інститутах, а також Ленінградській академії мистецтв. В евакуації історик почав працювати над історією бухарських євреїв. Проте, робота так і не була оформлена у вигляді завершеного дослідження. Крім того, у роки війни він був членом Самаркандської обласної комісії з історії війни⁶⁶. У 1944 р. історик опублікував статтю, присвячену 150-річчю Одеси⁶⁷. Рідне місто і раніше було об'єктом дослідження вченого, але лише у зв'язку з історією єврейської культури та бібліографічними студіями. Ця робота відкрила серію праць науковця з краєзнавства та регіоналістики. Історія Одеси і Степової України стала одним із найважливіших напрямів наукової творчості вченого.

У роки евакуації Саул та Емілія Борові зблизилися з родиною Добролюбських. Професор К.Добролюбський був спеціалістом з історії Великої французької революції. Він завідував кафедрою всесвітньої історії в Одеському державному університеті і певний час був деканом історичного факультету. Також сімейство Борових зблизилося з родиною Мошковських – Шапсай Давидович був визначним спеціалістом у галузі тропічної медицини та епідеміології, а Юлія Яківна – культурологом. Дружба з цими людьми тривала довгі роки.

Після звільнення Одеси від румунських і німецьких окупантів історика зарахували у штат Одеського педагогічного інституту і 20 серпня 1944 р. родини Борових та Добролюбських залишили Самарканд. Закінчився важкий період евакуації. На початку листопада 1944 р. Борові повернулися в Одесу. Наслідки окупації були жахливими. Знову потрібно було шукати квартиру, налагоджувати побут. Професор із дружиною оселилися у кімнаті комуналки. Згодом було вирішене і питання роботи – вчений продовжив працювати в Одеському кредитно-економічному інституті і за сумісництвом очолив кафедру історії СРСР у педагогічному інституті⁶⁸. С.Боровий відразу розпочав масштабне дослідження окупаційного періоду історії Одеси. Він вивчав суспільне та релігійне життя міста, періодичну пресу, театр, ставлення інтелігенції до влади – як румунської, так і німецької, досліджував партизанський рух.

У зв'язку зі 150-річним ювілеєм заснування Одеси було створено авторський колектив для написання книги з історії міста, до якого запросили і С.Борового. За попереднім планом він повинен був написати розділ, присвячений історії Одеси в період капіталізму⁶⁹. Занурюючись в минуле рідного міста, учений продовжував збирати і досліджувати матеріали з історії одеських євреїв і навіть планував написати окрему книгу. Утім незабаром ця проблематика зовсім зникла з поля історичних досліджень у СРСР. Але незважаючи на складну політичну ситуацію науковець зробив спробу. Одного разу, приїхавши до Москви у справах, він відвідав редакцію «Емес» – єдиного єврейського видавництва, що залишалось на той час у СРСР. Там ідея дуже сподобалась. Книгу було написано, але не видано – невдовзі видавництво закрили⁷⁰.

У той же час С.Боровий отримав ще одну пропозицію – написати розділ про Одесу для «Чорної книги». Ця праця була присвячена загибелі євреїв в окупованих районах СРСР. Кожну сторінку вчений писав «кров'ю серця», але через адміністративний безлад у редакції ці матеріали тоді так і не побачили світ⁷¹. Тільки після смерті науковця згадане дослідження вийшло окремою публікацією – «Гибель єврейского населения Одессы во время фашистской оккупации»⁷². А праця «Євреї в Одессе» і по сьогодні залишається невідомою читачеві.

С.Боровий активно співпрацював із газетою «Большевистское знамя». Теми публікацій – діяльність окупаційної влади, історія міста тощо. Завдяки літературному хисту історика інформація подавалася легко та цікаво, іноді автор публікував невідомі історичні матеріали⁷³.

Із довоєнних часів увагу вченого привертала соціально-економічна тематика, особливо історія банків. Так, 1940 р. вийшла стаття С.Борового «Банки России в первые десятилетия их существования»⁷⁴. Дослідження здобуло високу оцінку і стало затребуваним. У своїй відомій праці на неї посиляється П.Лященко⁷⁵. У 1947 р. вийшла друком ціла низка робіт С.Борового, що були присвячені економічній історії⁷⁶. Така переорієнтація у дослідницькій діяльності мала під собою ряд факторів. У 1947–1948 рр. розгорнулася кампанія боротьби з «низькопоклонством перед західною буржуазною культурою». Гостро відчувалася загальна атмосфера страху та державного латентного антисемітизму. Були ліквідовані єврейські видання та наукові інституції, неможливо було друкувати дослідження з історії євреїв тощо. Імовірно, саме в такій ситуації, відчуваючи небезпеку, С.Боровий обрав нейтральну тематику, що була в руслі розвитку радянської історіографії, орієнтованої на вивчення соціально-економічних процесів. Утім, і далі Саул Якович продовжував цікавитись головною темою свого життя, постійно звертаючись до «єврейського питання» у своїх економічних та краєзнавчих студіях⁷⁷.

Учений не обмежувався лише дослідженням ролі кредиту та банків у Росії. Під час роботи він вийшов на ширші проблеми економічної політики та суспільно-політичної думки. У подальшому такий підхід дав йому можливість по-новому підійти до вивчення суспільно-політичної історії Росії XIX ст. взагалі і, зокрема, економічних поглядів декабристів та О.Пушкіна⁷⁸. У першу чергу історик намагався розширити джерелознавчу базу своїх досліджень. Велику користь принесли багаторічні пошуки в архівах Ленінграда, де зберігався архів царського міністерства фінансів, та Москви. Здобувши новий матеріал, С.Боровий по-новому підійшов до загальних проблем економічної історії Росії.

Важливою частиною наукової діяльності вченого залишалось історичне краєзнавство. У 1947–1948 рр. вийшли друком праці, присвячені історії Одеси⁷⁹. Із краєзнавством пов'язані і науково-літературні студії вченого. У 1948 р. С.Боровий закінчив дослідження про одеський період життя польського національного поета А.Міцкевича. Але друком стаття вийшла лише у 1956 р. на сторінках «Літературного наслідства»⁸⁰. Ця праця вченого виконана на межі історії російського суспільного руху та полоністики – нової сфери науково-літературних зацікавлень вченого. С.Боровий не просто подав інформацію про одеський період біографії поета, як це робилося раніше, а й привернув увагу наукового загалу до суспільно-політичних зв'язків та діяльності А.Міцкевича, чим значно розширив уявлення про цей період його життя.

Тим часом ситуація на «ідеологічному фронті» продовжувала загострюватися. Кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом» 1948 р. переросла у «проробку» радянських учених та діячів культури, праці яких не відповідали державній політиці і були «заражені космополітизмом». «Космополітів» звинувачували в утворенні «літературного підпілля», в «ідеологічних диверсіях», у ненависті до «радянського народу» та образливому ставленні до російської лю-

дини, пропаганді і звеличенні юдаїзму та сіонізму, а також у буржуазному націоналізмі. «Безрідні космополіти» ставали прямими «аґентами Волл-стріту». Отже, для органів держбезпеки тут було чимало справ⁸¹...

Ця кампанія не оминула і С.Борового, в якого, окрім «п'ятої графи» паспорта, були й «ідеологічно невитримані праці» з історії євреїв. Через «буржуазно-об'єктивістські помилки» дослідника було усунуто від керівництва аспірантами, студентським науковим товариством та редагування збірника праць інституту⁸². Але це був тільки початок. Апогеем хвилі репресій стала так звана «справа лікарів-убивць». Із самого початку ця кампанія, девізом якої був «антикосмополітизм», стала частиною пропаганди великодержавного шовінізму. Отже, вченого звільнили з роботи⁸³.

За логікою тих часів, наступним кроком був арешт. Проте не завжди все відбувалося згідно з логікою. Одного разу до помешкання науковця завітала людина «з органів», і під приводом перевірки паспортів довго та здивовано роздивлялася професорську кімнату у комуналці. Імовірно саме завдяки своєму невмінню влаштуватися С.Боровий залишився тоді на волі і не був заарештований. Після цього він прийняв рішення їхати у Москву, а потім у містечко Клиніці під Брянськом⁸⁴.

Незабаром помер Сталін і необхідність в арешті ще одного діяча єврейської культури відпала. Учений повернувся в Одесу. Але у рідному місті кампанія цькування тривала по-провінційному довго. Так, через двадцять днів після смерті Сталіна у місцевій газеті обкому партії «Чорноморська комуна», у номері від 25 березня 1953 р., з'явилася стаття «Буржуазний націоналіст під маскою вченого», яка містила традиційний набір штампів свого часу – С.Борового звинувачували у «буржуазному єврейському» і «зоологічному націоналізмі», «космополітизмі та сіонізмі» тощо⁸⁵. У відповідь науковець відразу написав до ЦК КПРС, ЦК КПУ, а також в одеський обком КПУ. І хоча учений визнавав, що в його ранніх роботах були «деякі ідеологічні помилки», але у цілому вважав, що стаття наклепницька і створює викривлене враження про його наукову діяльність⁸⁶. Таким чином, «викривальну» статтю було визнано несвоєчасною та неактуальною⁸⁷.

Згодом у газеті «Чорноморська комуна» вийшла стаття С.Борового, наприкінці якої автор зробив «зізнання радянського історика». Учений засудив свої попередні праці як немарксистські, а, отже, і ненаукові⁸⁸. Сьогодні можна лише припускати, чого були варті такі зізнання багатьом радянським вченим і С.Боровому зокрема. Але сам дослідник розглядав це як спосіб «прориву блокади», щоб знов мати можливість друкуватись і нормально працювати⁸⁹.

У жовтні 1953 р. вчений був прийнятий на роботу в Одеську державну наукову бібліотеку ім. М.Горького. Він отримав посаду, яку займав більше двадцяти років тому, і став завідувачем науково-бібліографічним відділом. І хоча служба у бібліотеці не дуже влаштувала науковця, але це легалізувало його і С.Боровий знову став «нормальним» членом радянського суспільства⁹⁰. Улітку 1954 р. в одній із місцевих газет було опубліковано оголошення Одеського кредитно-економічного інституту про конкурс на посаду доцента. Так професор повернувся до викладацької діяльності.

1958 р. вийшла друком найвідоміша праця С.Борового «Кредит и банки России»⁹¹. Ця монографія стала результатом багаторічної роботи. Твори науковця на економічну тематику регулярно виходили протягом 1940–1950-х рр., а згодом вони стали основою для монографії. Обговоренню книги було присвячено спеціальне засідання сектора історії СРСР епохи капіталізму в Інституті історії Академії наук СРСР. Захід відбувся за ініціативою І.Гіндіна – відомого знавця економічної історії Росії⁹².

«Кредит и банки России» стала хрестоматійною працею, її і зараз широко цитують у науковій літературі. Але тоді більшість читачів і не підозрювала, що

в її автора є роботи у зовсім інших галузях історичної науки. У цьому контексті цікаві спогади колишнього студента С.Борового – С.Кульчицького: «Переступивши поріг його квартири, я був вражений несподіваним відкриттям. Професор наважився розкрити переді мною потаємний бік своєї наукової біографії. Людина, яку я знав, як мені здавалося, досить добре, виявилася зубром у замордованій сталінщиною вітчизняній гебраїстиці – історія євреїв на Україні була головною темою його незвично плідних і різнобічних студій у 1920–1930-х рр.»⁹³.

Наукова та громадська діяльність у 1960–1980-х рр.

1963 р. С.Боровий відзначив подвійний ювілей: 60 років із дня народження та 40 років викладацької діяльності. Цей факт не пройшов поза увагою радянської науково-педагогічної спільноти. 12 листопада 1963 р. в актовій залі Одеського кредитно-економічного інституту відбулося спеціальне засідання вченої ради, присвячене шістдесятиріччю С.Борового. Учений був проти гучних урочистостей, тож усе пройшло напрочуд добре, у теплому, товариському дусі⁹⁴. Історик отримав близько 150 привітань від друзів, колеґ, Академії наук СРСР, бібліотек, університетів, редакцій різних видань⁹⁵.

Того ж року в академічній серії «Літературні пам'ятки» вийшла праця С.Борового, присвячена книзі М.Орлова «Капитуляція Парижа. Политические сочинения. Письма». Поряд з історико-мемуарною, науковою, публіцистичною та епістолярною спадщиною декабриста в роботі подано ґрунтовні коментарі упорядників. Особливу увагу привертає стаття С.Борового про політичну та літературну діяльність М.Орлова, в якій декабрист був зображений не лише як визначний дипломат, військовий та письменник, а і як яскрава, трагічна постать ідейної боротьби⁹⁶. Цією роботою С.Боровий відкрив цілий пласт соціологічних та економічних поглядів декабристів і багатьох представників передової російської інтелігенції – О.Радищева, М.Сперанського, М.Оґарьова, М.Чернишевського та ін.⁹⁷

У безпосередньому зв'язку з «орловськими» студіями С.Борового перебували його дослідження про економічні погляди О.Пушкіна⁹⁸. Узагалі, у цей час пушкінська тематика у науково-літературній спадщині дослідника посідає визначне місце. Вивчаючи історію рідного міста, історик не міг не звернути уваги на «одеський рік» російського поета. У своїх працях «Одесса пушкинской поры», «Путешествие Онегина» и «Одесская тема в русской литературе первой трети XIX в.» та інших С.Боровий досліджував не тільки певний етап життя письменника, а й тогочасну дійсність, соціокультурну та інтелектуальну ситуацію в Одесі. Крім того, Саул Якович протягом десятиліть брав активну участь у роботі Одеської пушкінської наукової комісії, а у 1973–1985 рр. навіть очолював її.

Проте дослідження з історико-літературної проблематики не обмежувалися особою О.Пушкіна. Вивчаючи історію та літературу першої половини XIX ст., С.Боровому вдалося висвітлити низку історичних реалій, відображених у відомих літературних творах. Він дослідив історичне підґрунтя сюжету «Мёртвых душ» М.Гоголя⁹⁹, визначив імовірний прототип головного героя останньої редакції «Капитанской дочки» О.Пушкіна¹⁰⁰, присвятив дві статті О.Герцену¹⁰¹, увів у науковий обіг нові дані про І.Тургенєва тощо¹⁰².

Одним із дослідницьких захоплень ученого у цей час залишалася історія книги. 1966 р. вийшла друком стаття С.Борового бібліографічно-джерелознавчого характеру «Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919–1920 гг.)». Учений подав аналіз історичної ситуації та змісту газети, увів у науковий обіг нове джерело щодо вивчення історії вірменського народу у період громадянської війни¹⁰³.

Наступного року у збірнику «Книга. Исследования и материалы» вийшла стаття С.Борового, присвячена історії книги в Одесі у першій половині XIX ст.

Не оминув науковець увагою і складну долю єврейської друкарської справи¹⁰⁴. До того ж, він був членом секції любителів книги, яка існувала при Одеському будинку учених. С.Боровий систематично виступав із доповідями на літературні та культурно-історичні теми: «Книга в Одессе 1917–1920» (1974 р.), «Библиотечная Одесса 1920-х гг.» (1977 р.), «Леонид Гроссман и книга» (1978 р.), «Н.П.Венгер – автор стихотворных листовок» (1979 р.) тощо¹⁰⁵.

Окрім дослідницької діяльності вчений вів активну організаційну роботу. Так, у травні 1965 р. на базі Київського інституту народного господарства було проведено Всесоюзну науково-методичну нараду з економічної історії. За визначний внесок в організацію проведення цього заходу міністерство вищої і спеціальної освіти УРСР оголосило професору С.Боровому подяку¹⁰⁶. Одночасно, рішенням Президії АН УРСР, учений був включений до складу ради, що вивчала «закономірності переходу від соціалізму до комунізму» при Інституті економіки АН УРСР. Крім того, Саул Якович став членом секції з дослідження економічної історії науково-технічної ради міністерства вищої та спеціальної освіти СРСР, за дорученням якої виконував цілу низку завдань: рецензував рукописи навчальних посібників, готував доповіді, писав відгуки і т.п.¹⁰⁷

Як викладач, С.Боровий брав участь у розробці навчальних програм, підготовці методичних посібників, підручників. Тільки у 1966–1970 рр. вчений був членом авторських колективів з написання трьох підручників з економіки. До того ж, історик співпрацював із редакцією «Большой советской энциклопедии», «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії народного господарства УРСР», був одним із редакторів «Історії міст і сіл УРСР» (том «Одеська область», 1969 р.)¹⁰⁸. У цей же час учений був членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова та Одеському інституті народного господарства, систематично виступав опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій¹⁰⁹.

1966–1969 рр. були важкими в особистому житті науковця. Дружина вченого важко хворіла. Він мужньо тримався – возив її на операції до Москви та доглядав після інфаркту. Дослідник уже не мав змоги так часто виїжджати на різноманітні засідання, захисти, конференції, семінари тощо. 6 березня 1969 р. Емілія Ізраїлівна померла¹¹⁰. Саул Якович важко переніс цю трагічну подію.

У цей час основним пріоритетом наукової творчості С.Борового продовжувала залишатись економічна історія. Утім, він ніколи не був суто «кабінетним ученим» і жваво цікавився науковим життям, брав участь у конференціях, симпозіумах, конгресах, семінарах з економічної та аграрної історії, пушкіністики тощо. Крім того, увага С.Борового була постійно прикута до єврейської тематики, яка «червоною ниткою» проходила через всю його творчість. Так, у роботі «Книга в Одессе в первой половине XIX в.», досліджуючи друкарство іноземними мовами, він окремо зупиняється на історії розвитку єврейської книги в Одесі¹¹¹.

У 1968 р. в «Українському історичному журналі» вийшла невелика замітка вченого «До хронології історії Гайдамаччини». Дослідник проаналізував статтю Г.Храбана з приводу дати захоплення Умані загонами М.Залізняка та І.Гонти. Розглянувши мартирологічну літературу, С.Боровий встановив, що всі відомі єврейські джерела відносять падіння Умані до 5 тамуза 5528 р., що відповідає 18 червня 1768 р.¹¹²

1970 р. у журналі «История СССР» вийшла друком стаття історика «Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма», в якій, аналізуючи безсистемність економічної політики царизму, він звернувся до «єврейського питання». Учений довів, що встановлення межі єврейської осілости, обмеження у господарській діяльності євреїв перебували у суперечності з вимогами нормального економічного розвитку і політичного прогресу країни¹¹³.

Чимало подій відбулося у житті Саула Яковича у 1970 р. У травні С.Боровий вдруге одружився. Його обраницею стала Раїса Борисівна Шашіро, з якою вони разом навчалися в Одеському інституті народного господарства у 1920-х рр. Того ж року С.Боровий узяв участь у роботі двох міжнародних конгресів: з економічної історії у Ленінграді (10–14 серпня) та історичних наук у Москві (16–23 серпня)¹¹⁴, написав низку статей з економічної історії, друкувався у місцевій пресі.

Протягом багатьох років С.Боровий очолював наукове студентське товариство, здійснював керівництво аспірантами. Він чимало зробив для підготовки молодих спеціалістів. Незважаючи на некомунікабельність ученого до нього тягнулася студентська молодь, адже ця людина була безцінним джерелом знань і могла «дати відповідь на будь-яке питання»¹¹⁵.

У 1975 р. історик вийшов на пенсію і перейшов на посаду професора-консультанта з економічної історії та радянського права. Проте він не припиняв керувати аспірантами, займався науковою роботою. А 1976 р. його було нагороджено медаллю «Ветеран праці». Після цього він пропрацював у вузі ще два роки¹¹⁶. Утім, 1978 р. вченого звільнили з роботи¹¹⁷. Незважаючи на це Саул Якович продовжував свої наукові студії, брав участь у написанні підручника з економічної історії для вищої школи, публікував статті.

У 1979 р. вийшла цікава робота С.Борового «К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения». Автор на основі власних спогадів та великої кількості архівних матеріалів реконструював історію Одеського археологічного інституту, на широкому історичному тлі висвітлив розвиток архівної справи в Одесі. Окремо він зупинився на постаті Ю.Оксмана та діяльності Комісії щодо концентрації та вивчення історико-архівних матеріалів, членом якої він був сам¹¹⁸.

Наприкінці 1970-х рр. в особистому житті Саула Яковича знов відбулися зміни. Після смерті другої дружини він узяв шлюб із Є.Кореневою, яка проживала у Москві і входила до складу редколегії «Дитячої енциклопедії». За спогадами знайомих, Євгенія Ісаківна була високоосвіченою, приємною та гостинною жінкою.

У 1978 р., на прохання дружини, С.Боровий перебрався до Москви¹¹⁹, але кожного літа приїжджав в улюблену Одесу – на дачу. У ті часи Москва була одним із центрів досліджень з юдаїки. При редакції журналу «Советіш ґеймланд» існувала єврейська історико-етнографічна комісія. Але її легальне становище було нетривалим і незабаром набуло форми квартирних семінарів. Одним з основних напрямків роботи комісії було налагодження зв'язків між науковцями, що займалися юдаїкою¹²⁰. С.Боровий став своєрідною сполучною ланкою між класичною єврейською історичною традицією та щойно народженими тематичними дослідженнями у галузі юдаїки¹²¹.

У 1980-х рр. значно зменшився обсяг наукової діяльності вченого. Ніде правди діти – С.Боровий був уже літньою та хворою людиною і не міг працювати як раніше. Одне з останніх досліджень було присвячене особливостям формування населення міст Південної України у ХІХ ст., де він окремо зупинився і на «єврейському питанні»¹²².

Живучи у Москві, Саул Якович писав свої спогади – яскраво, точно, талановито, з неабияким літературним смаком. Вони містять цікаві і важливі дані щодо різних проблем, зокрема тут відчувається сильна єврейська лінія, що пояснюється національною належністю історика та можливістю наприкінці життя розповісти все те, про що раніше говорити заборонялося. В оцінках, роздумах, манері мислити С.Боровий не виходив за рамки радянської ідеології, але водночас за своїм світосприйняттям залишався євреєм-інтелігентом. Ці споми-ни відобразили цікаві та важливі сторони політичного і наукового життя минулих десятиліть через призму біографії скромної і талановитої людини¹²³.

Незважаючи на переїзд, С.Боровий не поривав зв'язків з Одесою. Так, до 1985 р. історик залишався головою Пушкінської комісії Одеського будинку учених. У 1988 р. секція книги та Пушкінська наукова комісія, головою якої на той час був М.Соколянський, організували врочисте засідання, присвячене 85-річчю з дня народження професора. Із цієї ж нагоди були опубліковані матеріали до бібліографії науковця. А наступного року Саул Якович помер. Поховали його у рідній Одесі.

Багато праць С.Борового змогли побачити світ лише після його смерті. Так, у 1991 р., за ініціативою Інституту історії України АН України, окремою брошурою було надруковано його нарис про голокост в Одесі. У повному обсязі він увійшов в антологію «Катастрофа и сопротивление украинского еврейства в 1941–1944 гг.» (Київ, 1999). У 1993 р. видавництво «Гешарім» видало спогади Саула Яковича, а чотирма роками пізніше світ побачила його книга «Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «хмельничины»). Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового».

Людина й особистість

Наприкінці спробуємо на підставі спогадів знайомих, друзів та учнів С.Борового, мемуарів і приватного листування відтворити його психологічний портрет. Це важливо тому, що яскрава особистість і вдача цієї людини безпосередньо впливали на його наукову творчість та біографію.

Із дитинства маленького Саула оточувала атмосфера великої поваги до знань та науки. Ця морально-психологічна установка залишилась на все життя. Друзі й учні вченого пригадують, що він ніколи не поділяв людей за їх соціальним статусом чи віком, але ставлення людини до пізнання завжди було для нього принциповим¹²⁴.

С.Боровий належав до такого типу вчених, які не прагнуть працювати у колективі, уникають керівних посад та ухиляються від необхідності підкорятися будь-кому¹²⁵. Він ніколи не плазував перед керівництвом¹²⁶, не був членом партії (!) і не приховував свого єврейського походження. Сам собі був найбільшим критиком і «боровся» лише за те, що вважав справедливим і заслуженим. Утім, стосувалося це лише науки – у буденному житті історик зовсім не вмів відстоювати свої права. Усе життя професор прожив у комунальній квартирі, проте зміг витримати сталінські репресії, важкі часи доносів та арештів, своєрідну «перевірку» внутрішньої сутності людини, її переконань та особистих рис.

Саул Якович не був відлюдником, суто кабінетним ученим і постійно брав участь у конференціях, любив спілкування з колегами, був «легким на підйом»¹²⁷. До С.Борового тягнулась студентська молодь як до безцінного джерела знань. Друзі та учні називали його просто «професором», адже він був ученим-енциклопедистом, ерудитом (мав надзвичайну працездатність та пам'ять), спокійною, тактовною людиною з почуттям власної гідності¹²⁸. Йому було прищеплено і неабияке почуття гумору – жарти стали характерною манерою його спілкування. Більше того, у своїх наукових працях та мемуарах він часто іронізував як над собою, так і над іншими.

Проте тим, хто не знав С.Борового зблизька, він здавався сухою, суворою людиною, таким собі мізантропом і затворником¹²⁹. Насправді, стосунки з ним збагачували професійно та духовно. Але спілкувався професор не з усіма, а тільки з тими, хто був йому приємним і цікавим. Особистий такт і обізнаність робили його бажаним співрозмовником – у помешканні вченого часто можна було зустріти і його учнів, і колеґ, і просто цікавих, інтелігентних людей¹³⁰.

Саул Якович Боровий – надзвичайно обдарована людина, яка присвятила все своє життя науці. Він безперервно працював, незважаючи на життєві обставини та негаразди, і прожив довге й, судячи з усього, щасливе життя.

¹ Про істориків «другого плану» див.: *Андрєєв В., Немченко Л.* Микола Тищенко: нові матеріали до біографії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.265–269; *Трапи Н.А.* «Історик другого плану» в структурі персональної історіографічної ієрархії (на прикладі розвитку дореволюційної історическої науки) // *Человек второго плана в истории.* – Вип.1. – Ростов-на-Дону, 2004; *Андрєєв В.М.* Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // *Укр. іст. журн.* – 2007. – №4. – С.102–122 та ін.

² *Историография истории СССР (эпоха социализма).* – Москва, 1982.

³ *Очерк истории исторической науки в СССР.* – Москва, 1985. – Т.V. – 605 с.

⁴ *Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г.* С.Я.Боровой (1903–1989) // *Отечественная история.* – 1994. – №3. – С.161–170.

⁵ *Соколянський М.Г.* Некролог при житті. – Одеса, 2003. – С.144–180; *Его же.* Лица необщее выражение // *Мигдаль–Times.* – 2003. – №2 (40). – С.7–9; *Его же.* Долго и счастливо // *Боровой С.Я.* Воспоминания. – Москва; Иерусалим, 1993. – С.5–17.

⁶ *Андрєєв В.М.* С.Я.Боровий: козацька тематика у творчості історика // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». 10–11 жовтня 2002 р. – Нікополь; Запоріжжя; Херсон, 2002. – С.26–38; *Андрєєв В.М.* Православна безодня ХVII ст. в історичній свідомості єврейського народу: історіографічний аспект // Матеріали ХI щорічної міжнародної міждисциплінарної конференції по іудаїці. – Ч.2. – Москва, 2004. – С.141–152; *Андрєєв В.* «Свій-чужий» в єврейській культурі Півдня України: самоідентифікація та подвійна лояльність // Джерела з історії Південної України. – Т.9 / Мемуари та щоденники. Ч.2. – Запоріжжя, 2006. – С.82–95 та ін.

⁷ *Российская еврейская энциклопедия.* – Т.1. – Москва, 1994. – С.153.

⁸ *Українські історики ХХ ст.* Бібліографічний довідник. – Вип.2. – К., 2004. – С.60–62.

⁹ *Боровой С.Я.* Воспоминания. – Москва; Иерусалим, 1993. – С.28–29; *Соколянський М.Г.* Некролог при житті. – Одеса, 2003. – С.6.

¹⁰ *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.35–36.

¹¹ Там же. – С.36–37.

¹² Там же. – С.37–41.

¹³ *Соколянський М.Г.* Лица необщее выражение // *Мигдаль–Times.* – 2003. – №2. – С.7–9.

¹⁴ *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.57; *Соколянський М.Г.* Саул Боровой и дело его жизни // Сборник материалов II международной научной конференции «Одесса и еврейская цивилизация». 10–12 ноября 2003 г. – Одеса, 2004. – С.82.

¹⁵ Анкета. Личные дела сотрудников Одесской городской публичной библиотеки за 1928–1929 гг. А–Г // Архів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького (далі – АОДНБ). – Спр.8. – Арк.2.

¹⁶ *Соколянський М.Г.* Саул Боровой и дело его жизни. – С.85; *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.345.

¹⁷ Удостоверение // Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р-129. – Оп.1. – Спр.713. – Арк.3.

¹⁸ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹⁹ *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.80–81.

²⁰ *Боровой С.Я.* Революционная листовка в Одессе // *Коммунист (Одесса).* – 1924. – №36. – С.85–89.

²¹ *Андрєєв В.М.* С.Я.Боровий: козацька тематика в творчості історика. – С.26–38.

²² *Боровой С.Я.* Воспоминания. – С.88.

²³ Свідоцтво // ДАОО. – Ф.Р-129. – Оп.1. – Спр.713. – Арк.15.

- ²⁴ Соколянський М.Г. Саул Боровой и дело его жизни. – С.94.
- ²⁵ Дані про проходження служби // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.12. – Спр.765. – Арк.11.
- ²⁶ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.97–103.
- ²⁷ Там же. – С.101.
- ²⁸ Анкета. Личные дела сотрудников // АОДНБ. – Спр.8. – Арк.2.
- ²⁹ Историческая наука в Московском университете, 1755–2004. – Москва, 2004. – 640 с.
- ³⁰ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.110.
- ³¹ Там же. – С.131–134.
- ³² Особиста картка аспіранта // ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.765. – Арк.4.
- ³³ Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С. Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).
- ³⁴ Боровой С.Я. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Еврейская мысль. – Ленинград, 1926; *Его же*. Еврейские газеты перед судом «учёных евреев»: два эпизода // Там же. – С.281–293; Боровой С.Я. Новое о Ковнере // Там же. – С.225–245.
- ³⁵ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.120–122; Анкета. Личные дела сотрудников // АОДНБ. – Спр.8. – Арк.2.
- ³⁶ Боровий С.Я. Одеська академічна бібліотека ім. Менделє Мойхер-Сфорима (С.Абрамовича) // Бібліологічні вісті. – 1926. – №4. – С.96–99; *Його ж*. Книга в Одесі в 1917–1921 рр. // Праці. Одеська центральна наукова бібліотека. – 1927. – Т.1. – С.172–176; *Його ж*. Наукова бібліотека в сучасних умовах. – К., 1930. – 67 с.
- ³⁷ Автобіографія професора С.Я.Борового // Архів Одеського державного економічного університету (далі – АОДЕУ). – Опис співробітників, що звільнилися в 1977 г. – Особова справа №31. – Арк.7; Боровий С.Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах. – К., 1930. – 67 с.
- ³⁸ Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. – Москва, 1928. – 200 с.
- ³⁹ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.179.
- ⁴⁰ Лист С.Я.Борового до М.В.Сабашникова від 5.06.1929 р. // Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописей (далі – РГБ. НИОР). – Ф.261. – К.2. – Л.1.
- ⁴¹ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.181–182.
- ⁴² Там же. – С.182–188.
- ⁴³ Кульчицкий С.В. Памяти Саула Яковлевича Борового (1903–1989 гг.) // Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. – К., 1993. – С.2.
- ⁴⁴ Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. – 1940. – №9. – С.81–124.
- ⁴⁵ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.190–191.
- ⁴⁶ Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Исторический сборник. – Вып.1. – 1934. – С.141–190.
- ⁴⁷ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – Москва, 1959. – С.45–46.
- ⁴⁸ Удостоверение // ДАОО. – Ф.Р-129. – Оп.1. – Спр.713. – Арк.15.
- ⁴⁹ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.157.
- ⁵⁰ Там же. – С.159.
- ⁵¹ Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С. Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).
- ⁵² Кульчицкий С.В. Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 30.02.2003 р., м. Київ) (з архіву В.М.Андреева).
- ⁵³ Там само. – С.155–156.
- ⁵⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук (нарис історії). – К., 1993. – С.111.
- ⁵⁵ Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я.Боровой (1903–1989) // Отечественная история. – 1994. – №3. – С.161.

- ⁵⁶ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.205.
- ⁵⁷ Там же. – С.200.
- ⁵⁸ Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи. – С.141–190.
- ⁵⁹ Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. – С.81–124.
- ⁶⁰ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.200.
- ⁶¹ Защита диссертации С.Я.Боровым // Историк-марксист. – 1940. – Кн.9. – С.151–153.
- ⁶² Боровой С.Я. Воспоминания. – С.205–206.
- ⁶³ Там же. – С.215.
- ⁶⁴ Выписка из протокола №35 от 26 октября 1940 г. (копия) // АОДЕУ. – Опис співробітників ... – Особова справа №31. – Арк.8.
- ⁶⁵ Соколянский М.Г. Некролог при жизни. – С.173–174.
- ⁶⁶ Автобиография профессора С.Я.Борового // АОДЕУ. – Опис співробітників ... – Особова справа №31. – Арк.11.
- ⁶⁷ Боровой С.Я. Одесса: К 150-летию со дня основания // Исторический вестник. – 1944. – №5/6. – С.41–49.
- ⁶⁸ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.288–290.
- ⁶⁹ Там же. – С.298–300.
- ⁷⁰ Там же. – С.302.
- ⁷¹ Там же. – С.300–301.
- ⁷² Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. – К., 1991.
- ⁷³ Боровой С.Я. Как Одесса выбирала в Государственную Думу // Большеви́стское знамя. – 8 января 1946; *Его же*. Избиратели дореволюционной Одессы // Большеви́стское знамя. – 6 февраля 1946; *Его же*. Так выбирали в Государственную Думу // Большеви́стское знамя. – 11 ноября 1946; *Его же*. Книга о родном городе // Большеви́стское знамя. – 24 июня 1947.
- ⁷⁴ Боровой С.Я. Банки в России в первые десятилетия их существования // Научные записки. Одесский кредитно-экономический институт. – 1940. – Т.1. – С.35–48.
- ⁷⁵ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: В 2 т. – Т.1. – Москва, 1952. – 656 с.
- ⁷⁶ Боровой С.Я. Банки в России в последней четверти XVIII в. // Научные записки. Одесский кредитно-экономический институт. – 1947. – Т.2. – С.93–110; *Его же*. Из истории экономической политики в России XVIII в.: (Вопрос о банках 60–70-х гг. XVIII в.) // Наукові записки. Одеський педагогічний інститут. – 1947. – Т.8. – С.89–106; *Его же*. Попытка создания банка в России XVII в. // Деньги и кредит. – 1947. – №1. – С.36–39; *Его же*. Одесса в период развития промышленного капитализма и империализма (1861–1917) // Одесса: Очерк истории города-героя: К 150-летию со дня основания. – Одесса, 1947. – С.79–136 та ін.
- ⁷⁷ Соколянский М.Г. Саул Боровой и дело его жизни. – С.90.
- ⁷⁸ Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я.Боровой (1903–1989). – С.166–167.
- ⁷⁹ Боровий С.Я. Одеса в радянській художній літературі // Героїчна Одеса: Літературно-художній і публіцистичний альманах. – Одеса, 1947. – С.121–134; Боровой С.Я. Краткий очерк истории Одессы // Одесса: Краткий справочник. – Одесса, 1948. – С.3–21 та ін.
- ⁸⁰ Боровой С.Я. Мицкевич накануне восстания декабристов. Одесский период жизни А.Мицкевича (февраль–ноябрь 1825 г.) // Литературное наследство. – 1956. – Т.60. – Кн.1. – С.411–474.
- ⁸¹ Беренштейн Л.Ю. Евреи и политические репрессии в СССР (20–80-е годы XX ст.). – К., 1996. – С.114–115.
- ⁸² Характеристика на профессора Борового Саула Яковлевича от 2 июня 1951 г. // АОДЕУ. – Опис співробітників. – Особова справа №31. – Арк.30–31.
- ⁸³ Годовой отчет Одесского кредитно-экономического института за 1952–1953 гг. // ДАОО. – Ф.Р-5519. – Оп.2. – Арк.13.
- ⁸⁴ Соколянский М.Г. Некролог при жизни. – С.162.
- ⁸⁵ Гордатов М. Буржуазний націоналіст під маскою вченого // Чорноморська комуна. – 25 березня 1953 р.

- ⁸⁶ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.331.
- ⁸⁷ Оперативность – важное качество газеты // Правда. – 15 июня 1953 г.
- ⁸⁸ Боровий С.Я. З історії суспільно-політичного життя в Одесі в першій чверті XIX ст. // Чорноморська комуна. – 21 червня 1953 р.
- ⁸⁹ Боровой С.Я. Воспоминания. – С.330.
- ⁹⁰ Там же. – С.339.
- ⁹¹ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) – Москва, 1958. – 288 с.
- ⁹² Боровой С.Я. Воспоминания. – С.316.
- ⁹³ Кульчицкий С.В. Памяти Саула Яковлевича Борового (1903–1989 гг.). – С.2.
- ⁹⁴ Лист С.Я.Борового до Ю.Г.Оксмана від 25.10.1963 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_11/Eg1113.htm
- ⁹⁵ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 22.11.1963 р. // РГБ. НИОР. – Ф.640. – К.№4. – Ед.хр.№47. – Л.19.
- ⁹⁶ Боровой С.Я. Орлов М.Ф. и его литературное наследие // Орлов М.Ф. Капитуляция Парижа. Политические сочинения. Письма. – Москва, 1963. – С.269–313; Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я.Боровой (1903–1989). – С.167.
- ⁹⁷ Боровой С.Я. Декабристы о кредите и банках // Деньги и кредит. – 1951. – С.31–36; *Его же*. Радищев о кредите, банках и деньгах // Деньги и кредит. – 1952. – №5. – С.37–43; *Его же*. Новые материалы о книге декабриста М.Ф.Орлова «О государственном кредите» // Записки Отдела рукописей. Гос. б-ка им. В.И.Ленина. – 1955. – Вып.17. – С.159–211.
- ⁹⁸ Боровой С.Я. Об экономических воззрениях Пушкина в начале 1830-х гг. // Пушкин и его время. – Вып.1. – Ленинград, 1962. – С.246.
- ⁹⁹ Боровой С.Я. О реально исторической основе сюжета «Мёртвых душ» // Вопросы литературы. – 1966. – №4. – С.251–252.
- ¹⁰⁰ Боровой С.Я. О прототипе одного из героев «Капитанской дочки» // Русская литература. – 1966. – №2. – С.194–195.
- ¹⁰¹ Боровой С.Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации // Революционная ситуация в России. 1859–1861 гг. – Москва, 1974. – С.194–206; *Его же*. С.С.Громека и А.И. Герцен // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – Москва, 1986. – С.126–137.
- ¹⁰² Боровой С.Я. Тургенев в записках немецкого дипломата: Из дневника Х.Гогенлоэ, 1867 и 1879 гг. // Литературное наследство. – 1967. – Т.67. – С.433–440.
- ¹⁰³ Боровой С.Я. Армянская газета в Одессе. К истории издания «Вестник Армении» (1919–1920 гг.) // Историко-филологический журнал. – 1966. – №3. – С.294–298.
- ¹⁰⁴ Боровой С.Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга: Исследования и материалы. – 1967. – Т.14. – С.145–159.
- ¹⁰⁵ Материалы об участии Борового С.Я. в работе секции любителей книги Одесского Дома учёных (1967–1979 гг.). // ДАОО. – Ф.Р-7400. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.9–13.
- ¹⁰⁶ Наказ по министерству вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР від 31 липня 1965 р. // АОДЕУ. – Опис співробітників. – Особова справа №31. – Арк.46.
- ¹⁰⁷ Бородатий В.П. Одеський державний економічний університет. Нариси історії / В.П.Бородатий, М.О.Скрипник, В.Д.Граждан. – Одеса, 2000. – С.55.
- ¹⁰⁸ Одесса / Боровой С.Я., Вольский С.А., Коновалов В.Г., Лопата П.П. и др. // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская обл. – К., 1978. – С.99–163; Одесская область / Боровой С.Я., Винницкий С.П., Коломийчук В.Т., Лункин Г.М. и др. // История городов и сёл Украинской ССР: Одесская обл.: В 26 т. – К., 1969. – С.9–84.
- ¹⁰⁹ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 24.11.1965 р. // РГБ. НИОР. – Ф.640. – К.4. – Л.6–7.
- ¹¹⁰ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 25.06.1969 р. // Там же. – Л.22–23.
- ¹¹¹ Боровой С.Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга: Исследования и материалы. – 1967. – Т.14. – С.145–159.
- ¹¹² Боровий С.Я. До хронології історії Гайдамаччини // Укр. іст. журн. – 1968. – №10. – С.117.
- ¹¹³ Боровой С.Я. Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма // История СССР. – 1970. – №2. – С.105–113.
- ¹¹⁴ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 30.08.1970 р. // РГБ. НИОР. – Ф.640. – К.4. – Л.34–35.

¹¹⁵ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹¹⁶ Удостоверение (копія) от 9 июля 1976 г. // АОДЕУ. – Опис співробітників. – Особова справа №31. – Арк.80.

¹¹⁷ Выписка из приказа по Одесскому институту народного хозяйства №554 от 29 августа 1977 г. // Там само. – Арк.81.

¹¹⁸ *Боровой С.Я.* К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. – Москва, 1979. – С.85–101.

¹¹⁹ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹²⁰ *Чарный С.* Позднесоветская и постсоветская иудаика: Материалы XI ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Москва, 2004. – Вып.16. – Ч.2. – С.140–142.

¹²¹ *Капланов Р.М.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 12.11.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹²² *Боровий С.Я.* Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип.16. – 1982. – С.63–68.

¹²³ *Андреев В.* «Свій-чужий» в єврейській культурі Півдня України: самоідентифікація та подвійна лояльність. – С.95.

¹²⁴ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої); *Кульчицький С.В.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 30.02.2003 р., м. Київ) (з архіву В.М.Андреева).

¹²⁵ Історіографічний словник: Навч. посіб. для студ. іст. фак. ун-тів. – Х., 2004. – С.290.

¹²⁶ *Кульчицький С.В.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 30.02.2003 р., м. Київ) (з архіву В.М.Андреева).

¹²⁷ Лист С.Я.Борового до І.М.Кауфмана від 30.08.1970 р. // РГБ. НИОР. – Ф.640. – К.№4. – Л.34–35.

¹²⁸ Там же.

¹²⁹ *Ноткіна О.Ю., Фельдман В.С.* Спомини про С.Я.Борового (інтерв'ю від 17.01.2003 р., м. Одеса) (з архіву Н.М.Чермошенцевої).

¹³⁰ *Соколянский М.Г.* Лица необщее выражение // Мигдаль–Times. – 2003. – №2 (40). – С.9.

Saul Yakovych Borovyi (1903–1989) – talented Soviet historian. S.Borovyi was an author of approximately 200 works on the history and historiography of Ukrainian Jews, history of Zaporizhzhia Cossacks, Ukrainian-Jewish relations, economic history of Russia and Ukraine, library studies, archive studies, Pushkin studies and local studies. A lot of his works are still relevant today.